

Anita Kubanek

Interyscyplinarne ujęcie przymusu

Forum Teologiczne 16, 107-121

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anita Kubanek

Wydział Prawa i Administracji

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

INTERDYSCYPLINARNE UJĘCIE PRZYMUSU

Streszczenie. Przymus jest współcześnie pojęciem znanym, powszechnym i często wykorzystywanym w odniesieniu do wielu kategorii życiowych. Ta pozorna prostota definicji jest złudna, bowiem jest to zjawisko złożone, które możemy odnieść do szerokiej sfery społeczno-polityczno-ekonomicznej. Wiele czynników ma wpływ na odbiór zjawiska przymusu, wiele też zależy od danego punktu widzenia. Niewątpliwie ujęcie interdyscyplinarne pozwala w odniesieniu do różnych dziedzin nauki wypracować odmienne podejście od reprezentowanych przez dziedziny, na których się opiera. Przymus jest zjawiskiem, z którym niemal każdy musiał się spotkać, stąd dążenie autorki do pogłębienia refleksji o tym zjawisku, jak i próba usystematyzowania pewnych kategorii związanych z tym pojęciem.

Słowa kluczowe: przymus, interdyscyplinarność nauki, nacisk, wolność, definiowanie pojęć.

Wprowadzenie

Zdarza się, że właściwe znaczenie pojęcia nie jest utrwalone i jego istota zatracza się na rzecz innego mocno osadzonego w języku potocznym. Tak jest w przypadku przymusu i przemocy, które są często błędnie traktowane jako synonimy. Przemoc jest pojęciem notorycznie nadużywanym, coraz więcej sytuacji i zjawisk jest określanym tym mianem. Prowadzi to do narzucenia cech przemocy innym aktom działania, innym zjawiskom. Tak jest w przypadku przymusu, który nie jest przecież synonimem przemocy i nie nosi jej znamion. Przymus, zwłaszcza fizyczny, jest atrybutem państwa i prawa i tylko państwo ma monopol na jego stosowanie (ujęcie *sensu stricte*). Każde inne zastosowanie przymusu, np. przez jednostkę, nosi znamiona bezprawności. Jednak, jak pokazała analiza literatury z różnych dziedzin, przeprowadzona na potrzeby niniejszego artykułu, przymus może mieć także charakter odmienny od prezentowanego powyżej. Ujęcie interdyscyplinarne przymusu wskazuje, że pojęcie to ma niezbadany zakres.

Może dotyczyć praktycznie każdej z dziedzin życia. To przymus w znaczeniu largo. Tak szerokie ujęcie pozwala na zbadanie różnych aspektów danego zjawiska, lepsze jego zrozumienie i zinterpretowanie, a tym samym głębszą analizę i wnioski z niej płynące. Czasem jednak ujęcie largo może prowadzić do zatraenia istoty samego pojęcia, którego znaczenie miało pierwotnie znacznie węższy zakres, a samo pojęcie dotyczyło znacznie mniejszej liczby zjawisk.

Każda z dziedzin nauki, przywołana w artykule, zajmuje się odrębnym obszarem tematycznym, porusza różne aspekty życia i funkcjonowania jednostki w społeczeństwie i w świecie oraz dotyka innej problematyki. Pojęcie przymusu występuje w każdej z tych dziedzin – pomimo ich odrębności. Tym samym zostaje ono naznaczone specyfiką poszczególnych gałęzi nauki i nabiera interdyscyplinarnego charakteru.

Słownikowe ujęcie przymusu

W słowniku języka polskiego¹ znajdujemy różne definicje przymusu. Pierwsza z nich dotyczy presji, nacisku. W definicji tej podkreślona jest dwupłaszczyznowość pojęcia – zewnętrzna i wewnętrzna. W pierwszym ujęciu słowo przymus jest rozumiane jako „okoliczności, zmuszające kogoś do czegoś wbrew jego woli”². Okoliczności te pochodzą z zewnątrz, niezależnie od woli osoby ulegającej wpływowi, presji. W drugim ujęciu przymus oznacza „zmuszanie się (siebie samego) do czegoś”³. W tym wypadku nacisk pochodzi od samej osoby ulegającej wewnętrznemu wpływowi.

W kontekście prawnym przymus definiowany jest także w słowniku jako zbiór „środków prawnych (pozbawienie wolności, nałożenie grzywny) zmuszających do zastosowania się do przepisu prawa lub wyroku sądowego”⁴. Istotnym elementem definicji jest więc udział instytucji państwowych, które stosują środki wpływu i nacisku (przymusu) oraz sankcja zawarta w przepisie prawnym, informująca o rodzaju zagrożenia za popełnienie danego czynu, niezgodnego z prawem.

Kolejna definicja słownikowa stanowi konkretyzację ujęcia prawnego, gdyż zawęża je do przymusu administracyjnego jako „przewidzianego przez prawo środka, zmierzającego do zapewnienia wykonania decyzji administracyjnej”⁵.

Analiza definicji zawartych w słownikach języka polskiego doprowadziła do wniosku, że najczęściej słowo przymus sprowadza się do ujęcia ogólnego,

¹ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 3, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 799.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, Warszawa 2005, s. 675.

⁵ *Imy słownik języka polskiego*, t. 2, red. M. Bańko, Warszawa 2000, s. 371.

tj. nacisku, presji wywieranej dwukierunkowo (na siebie i na innych) oraz prawnego, tj. środków prawnych, zmierzających do wyegzekwowania posłuszeństwa prawnego (poprzez sankcje oraz poprzez wykonania decyzji i wyroków)⁶.

W uzupełnieniu do ujęcia ogólnego należy dodać, że wywieranie presji ma na celu wymuszenie określonej postawy, pożądanej przez przymuszającego. Wpływ może mieć różnorakie formy, poczynając od nacisku fizycznego przez moralny po psychiczny. Podkreśla się jednak, że narzucanie własnej woli następuje wbrew woli podmiotu poddanego przymuszaniu⁷.

Ujęcie teologiczne

Wywieranie nacisku na osobę jest konstruktem definicji przymusu zbudowanym przez teologów. Uznają oni „przymus jako siłę wyższą, która płynie z przyczyny zewnętrznej, ale wolnej i zmusza człowieka do czynu sprzecznego z jego wolą”⁸. Przy czym doprecyzowano, że nacisk może mieć charakter fizyczny lub psychiczny. Ma on na celu „sprowokowanie danej osoby do spełnienia oczekiwanych czynności”. Jego zastosowanie może doprowadzić do zmiany „klasyfikacji odpowiedzialności moralnej” lub może spowodować nieważność czynności prawnej, dokonanej przez osobę będącą pod wpływem nacisku⁹.

Teolodzy nadają ponadto przymusowi dwojaki charakter: moralny i prawny. Przymus moralny może mieć formę wewnętrzną i zewnętrzną. Podczas, gdy socjolodzy utożsamiają przymus wewnętrzny z internalizacją norm i wartości przyjętych w grupie, teolodzy traktują go jako „pożądliwość, nałogi czy przyzwyczajenia”. Jednostka nie potrafi przy tym sama wyznaczyć granicy pomiędzy wolnością a przymusem wewnętrznym¹⁰. Przymus moralny-zewnętrzny ma natomiast ścisły związek z użyciem siły oraz zastosowaniem „gróźb, zastraszania, szantażowania czy innych środków wywołujących uczucie strachu”¹¹. Zauważalne jest w definicji przymusu zewnętrznego pośrednie wyodrębnienie przymusu fizycznego (pierwsza część definicji) oraz psychicznego (druga część definicji).

⁶ *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 2, red. A. Sikorska-Michalak, O. Wojnińko, Warszawa 1998, s. 202.

⁷ T. Białek, *Terroryzm. Manipulacja strachem*, Warszawa 2005, s. 27; zob. też P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2003, s. 385.

⁸ X. Kopyciński, *Gwałt lub przemoc*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 15–16, red. S. Gall, Kraków 1908, s. 30.

⁹ E. Wilemska, *Przymus. 2. Aspekt prawny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 775.

¹⁰ H. Vorgrimler, *Nowy leksykon teologiczny*, Warszawa 2005, s. 301.

¹¹ T. Zadykiewicz, *Przymus*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 774.

W literaturze z zakresu teologii bardzo dużą rolę przypisuje się wolności jednostki, która jest „najszlachetniejszym przywilejem człowieka”¹². Dlatego w przymusie teolodzy upatrują jedną z przeszkód czynu ludzkiego w zakresie woli¹³. Przymus jest przeciwieństwem wolności jednostki i ograniczeniem jej wolnej woli. Jednak nie każdy jego rodzaj narusza wolę – „tylko taki, który jest niesprawiedliwy i silny”¹⁴.

W teologii podkreśla się także relację: działanie pod wpływem przymusu – odpowiedzialność. Jeżeli zastosowany przymus fizyczny ma „charakter absolutny” to w pełni znosi odpowiedzialność za czyny osoby, wobec której został zastosowany. Natomiast przymus nazywany „względny”, ją jedynie pomniejsza. Na wolność woli jednostki wpływa także strach, który towarzyszy przymusowi, zwłaszcza psychicznemu (groźba). Jeżeli w pełni paraliżuje on wolną wolę osoby przymuszanej, może doprowadzić do zniesienia odpowiedzialności karnej¹⁵. Dzieje się tak, jeśli dokonana czynność nie jest wewnętrznie zła lub nie powoduje szkody duchowej (KPK z 1983 r., kan. 1323, 4°). Przykładowo, przymus powodujący ciężką bojaźń może być przyczyną nieważności małżeństwa.

Zauważalna jest także zależność, że zarówno strach, jak i przymus są dwoma rodzajami tej samej przeszkody. „Co jest przymusem ze strony gwałcącego (naruszającego) cudzą wolę jest zarazem bojaźnią (strachem) ze strony cierpiącego”¹⁶.

Ze względu na szacunek dla człowieka i jego wolności teologia wyklucza zastosowanie jakiegokolwiek przymusu. Wyjątek stanowią „przypadki absolutnej konieczności, gdy stanowi on jedyny środek obrony osoby lub społeczności”. Nie usprawiedliwiają go żadne »szczytne cele«, nie powinien on być stosowany ani wobec osób, ani wobec grup. Co więcej, nie można nikogo przymuszać do działania wbrew jego sumieniu i przeszkadzać mu w działaniu zgodnie z jego sumieniem¹⁷.

Ujęcie prawne przymusu w teologii opiera się głównie na konsekwencjach prawnych czynności dokonanych pod wpływem nacisku. Działanie takie „wyłącza lub ogranicza wolność wyboru, ma wpływ na ważność oświadczenia woli, na dokonanie czynności prawnej”¹⁸. Podstawą tych rozważań jest Kodeks Prawa Kanonicznego. Zgodnie z jego regulacjami (KPK z 1983 r., kan. 125 § 1) czynność dokonana pod wpływem przymusu fizycznego, któremu ofiara nie mogła się oprzeć, mimo sprzeciwu zewnętrznego, uważa się za niedokonaną. Należy więc przyjąć, że w teologii (jak również prawie kanonicznym) przymus co do zasady

¹² K. Korab, *Przemoc*, w: *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II*, red. A. Zwołiński, Radom 2003, s. 411.

¹³ T. Zadykiewicz, *Przymus*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, kol. 774.

¹⁴ X. Kopyciński, *Gwałt lub przemoc*, w: *Podręczna encyklopedia*, s. 30.

¹⁵ E. Wilemska, *Przymus. 2. Aspekt prawny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, kol. 775.

¹⁶ X. Kopyciński, *Gwałt lub przemoc*, w: *Podręczna encyklopedia*, s. 27.

¹⁷ T. Zadykiewicz, *Przymus*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, kol. 775.

¹⁸ E. Wilemska, *Przymus. 2. Aspekt prawny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, kol. 775.

uwalnia człowieka od odpowiedzialności karnej (KPK z 1983 r., kan. 1323, 3⁰). Zdarza się jednak, że czyn dokonany pod wpływem przymusu fizycznego może być zawiniony – wtedy, gdy ofiara przewidywała zaistnienie przymusu lub nie zastosowała należytej staranności, aby go uniknąć lub też, gdy go spowodowała. W takich przypadkach przymus fizyczny nie uwalnia od odpowiedzialności karnej, a jedynie może wpłynąć na ograniczenie poczytalności sprawcy przestępstwa¹⁹.

Warto w kontekście teologii wspomnieć o tzw. przymusie parafialnym. Został on wprowadzony w Polsce w 1279 r. i dotyczy obowiązku uczestniczenia wiernych w mszach świętych oraz wspomagania Kościoła z własnych dochodów. Współczesne ustawodawstwo kościelne reguluje uprawnienia i obowiązki wiernych względem parafii, jednak nie przewiduje stosowania przymusu za ich naruszenie²⁰.

Ujęcie filozoficzno-etyczne

Przymus w filozofii ogólnej i etyce definiowany jest podobnie jak w teologii – w odniesieniu do wolności. W tym ujęciu „przymus nie tylko idzie w parze z wolnością, lecz stanowi nawet jej nieodzowny warunek”²¹. Jednostka ulega przymusowi, gdy postępując w pewien określony sposób nie może postąpić inaczej. Ponadto, dostrzegalny jest aspekt woli osoby przymuszanej i jej wolnego wyboru. Zdaniem etyków i filozofów najważniejszy dylemat dotyczy bowiem odróżnienia przymusu od presji, której faktycznie się nie oparliśmy, a której mogliśmy się oprzeć²².

Pomiędzy wolną wolą a samowolą istnieje bardzo cienka granica. Dlatego Kant uważał, że „wszelkie ograniczenie wolności (jednej osoby) przez samowolę kogoś innego nazywane jest przymusem”²³. Wola (lub samowola), zgodnie z opinią Gustava Radbrucha, „może wywierać przymus, jeśli jest dość silna i dysponuje środkami nacisku”. Nigdy jednak nie doprowadzi do narzucenia drugiej osobie powinności. „Z woli jednostki (w formie imperatywu) wywieść można przymus – nigdy powinność”. Nie da się bowiem, zdaniem filozofa, wymusić „rozumu i moralności”²⁴. Leon Petrażycki uznawał, że jakiegokolwiek „usiłowanie przymusu w zastosowaniu do ludzi mających wolną wolę jest nonsensem”²⁵.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ G. Wojciechowski, *Przymus parafialny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, kol. 777.

²¹ W. Buchner, *Kant – państwo i prawo*, Kraków 1996, s. 144–145.

²² P. Dziliński, *Przymus*, w: *Oksfordzki słownik filozoficzny*, red. S. Blackburn, Warszawa 1997, s. 328.

²³ I. Kant, *O porządku: To może być słuszne w teorii, ale nie jest warte w praktyce*, Toruń 1995, s. 19.

²⁴ G. Radbruch, *Filozofia prawa*, Warszawa 2011, s. 50, 52.

²⁵ L. Petrażycki, *O nauce, prawie i moralności*, Warszawa 1985, s. 165.

Jednak na tym właśnie opiera się istota przymusu – na przymuszaniu jednostki, która nie ma wyboru i nie może skorzystać (przynajmniej w pełnym zakresie) z własnej woli i autonomicznych zachowań.

Działanie według własnych zasad, niepopartych normami ogólnie obowiązującymi, określone jako samowola, jest niebezpieczne z punktu widzenia stosunków społecznych i może prowadzić do nieposłuszeństwa i niesubordynacji. W takim przypadku, jak pisał Thomas Hobbes, „wszelkie związanie słowem jest zbyt słabe, aby nałożyć cugle na ludzką ambicję, na ludzkie skąpstwo, gniew i inne uczucia i namiętności”. Filozof upatrywał źródło posłuszeństwa w „strachu przed jakąś mocą, która może zastosować przymus”²⁶. Zauważalna jest tu dwutorowość przymusu. Osoba, która poprzez działanie samowolne przymusza kogoś do czegoś i ogranicza tym samym jego wolność, a jednocześnie sama staje się przymuszana przez jednostkę zwierzchnią (np. państwo czy lidera grupy). Można więc podsumować, za Kantem, że „sposobem ochrony wolności jednostek (przed jej ograniczeniem przez inne jednostki) jest przymus charakteryzujący prawo”²⁷.

Zdaniem Locka, „człowiek jest wolnym w sytuacji, gdy nie ma przymusu ze strony innych”²⁸. A jeżeli jednak nacisk występuje to, zdaniem Humboldta, „jest on destrukcyjny dla wolności jednostki”. Pomimo tego przymus, zgodnie z Kantem, „odgrywa w życiu ludzkim, zarówno moralnym, jak i publicznym, rolę pierwszorzędną; pojawia się jako zasadnicza cecha w warunkach cywilizacji. Człowiek prawdziwie moralny znośić wciąż musi przymus wewnętrzny, który stosuje wobec samego siebie, aby zapanować nad własnymi namiętnościami. Czyni to, aby uzgodnić subiektywne maksymy postępowania z regułą imperatywu kategorycznego”. Kant dostrzega także potrzebę stosowania, w ramach tzw. dyscypliny społeczeństwa obywatelskiego, przymusu zewnętrznego, na którym opiera się porządek prawa²⁹.

Filozofowie (zwłaszcza filozofowie prawa) najczęściej w swoich rozważaniach dostrzegali związek przymusu z państwem i prawem. Przymus stosowany przez państwo i oparty o obowiązujące w nim prawo nazywany jest przymusem państwowym lub prawnym.

Ujęcie socjologiczne

Wywieranie wpływu na osobę jako element przymusu dostrzega także socjologia, która do ogólnego pojęcia przymusu odnosi się w sposób zwięzły i hasłowy. Wpływ ma tu postać silnej presji fizycznej lub psychicznej, a jego celem jest

²⁶ W.J. Korab-Karpowicz, *Historia filozofii politycznej. Od Tukidydesa do Locke'a. Tradycja klasyczna i jej krytycy*, Kęty 2010, s. 291.

²⁷ M. Szyszkowska, *Europejska filozofia prawa*, Warszawa 1993, s. 51.

²⁸ W.J. Korab-Karpowicz, *Historia filozofii...*, s. 326.

²⁹ W. Buchner, *Kant – państwo i prawo*, s. 144–145.

wymuszenie podporządkowania się jednostki. Podporządkowanie może polegać zarówno na podjęciu określonego działania przez jednostkę lub jego zaniechaniu³⁰. Elementu manipulacyjnego w przymusie (głównie fizycznym) dopatruje się także Hannah Arendt, twierdząc, że jego zastosowanie może prowadzić do kierowania ludzkimi zachowaniami. Autorka zaznacza jednak przy tym, że przymus musi być usprawiedliwiony i uprawomocniony³¹.

Uzupełnienie powyższego podejścia stanowi definicja wyprowadzona przez Piotra Sztompkę, który ujmuje przymus jako „uprawnienie do wyegzekwowania swoich decyzji, żądań czy poleceń”. Autor podkreśla przy tym aspekt władczości. Oznacza to, że owe polecenia związane są ze statusem społecznym wyposażonym w „prerogatywy władcze”. Ponadto przymus „sprowadza się do wymierzenia pewnych sankcji za niepodporządkowanie się władczyim decyzjom albo przynajmniej do zagrożenia tymi sankcjami”. Zagrożenie to wyposażone jest w elementy dyscypliny i strachu, i ma, zdaniem autora, wymusić podporządkowanie się³².

Znacznie częściej w literaturze z zakresu socjologii upatruje się funkcji społecznej omawianego pojęcia. Przymus w tym kontekście jest – zdaniem socjologów – jedną z ważniejszych form kontroli społecznej, która poprzez rozmaite środki ma na celu przywołanie niesubordynowanych członków społeczeństwa do porządku³³. Kontrola społeczna to „system nakazów, zakazów, sankcji i innych środków oraz metod, które służą grupie lub społeczeństwu do utrzymania konformizmu ich członków wobec wartości, norm i wzorców zachowania, przyjętych w danej zbiorowości”³⁴. Zaznacza się przy tym, że ostatecznym i najstarszym środkiem kontroli społecznej jest przemoc fizyczna³⁵.

Zgodnie z socjologiczną teorią kontroli społecznej Jana Szczepańskiego, każdy z członków społeczeństwa powinien wyczuć co jest dopuszczalne, a co zakazane. Z reguły większość członków ma powyższą umiejętność i z korzyścią dla całej grupy ją realizuje. Wynika to z internalizacji norm i wartości występujących w grupie, a proces ich uzewnętrzniania to tzw. mechanizm psychospołeczny, czyli odczuwanie przez daną jednostkę posłuszeństwa jako „moralnego przymusu wewnętrznego”. Występują jednak przypadki niesubordynowanych członków, których należy „przywołać do porządku”. Wtedy grupa stosuje tzw. mechanizmy materialno-społeczne, które mają na celu „ustawienie na właściwych torach postępowania”. Jeżeli jest to niemożliwe, jednostka zostaje wyeliminowana z grupy. Szczepański uznaje, że mechanizmy te mają formę zewnętrznego przymusu sto-

³⁰ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 2000, s. 168.

³¹ H. Arendt, *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Warszawa 1998, s. 40 i 67.

³² P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2004, s. 385.

³³ P.L. Berger, *Zaproszenie do socjologii*, Warszawa 2007, s. 70.

³⁴ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, s. 100–101.

³⁵ P.L. Berger, *Zaproszenie do socjologii*, s. 71.

sowanego przez instytucje w danym społeczeństwie³⁶. W ten sposób wprowadza wewnętrzną i zewnętrzną formę przymusu. Podział ten wyprowadzony jest ponadto z samych form kontroli społecznej – wewnętrznej („wewnętrzny nakaz postępowania”) i zewnętrznej („podtrzymanie konformizmu jednostek w społeczeństwie”)³⁷.

Reasumując podejście socjologiczne, należy przyjąć, że przymus rozpatrywany jest dwubiegunowo – indywidualnie, w kontekście wpływu jednostki na jednostkę w celu wymuszenia określonego zachowania się (lub zaniechania) oraz zbiorowo, w kontekście wpływu społeczeństwa na jednostkę w celu eliminacji niesubordynowanych członków grupy.

W literaturze socjologicznej bardzo często dochodzi do zrównoważenia przymusu z przemocą. Przykładowo, zdaniem Petera Bergera „żadne państwo nie może istnieć bez policji czy podobnej uzbrojonej siły. Tak skrajna przemoc nie musi być stosowana często”³⁸. Poza tym autor w charakteryzowaniu uprawnień państwa, jakim jest przymus, stosuje zamiennie sformułowanie przemoc³⁹. Zauważalne jest ponadto, w publikacji cytowanego autora, że przemoc jest też uznawana jako continuum przymusu. Stąd też przymus jest stosowany jako forma przymusu psychicznego, a kiedy występuje potrzeba użycia bardziej dolegliwych środków, w postaci siły fizycznej, stosowana jest „przemoc”.

Ujęcie psychologiczne

Podobna sytuacja, jak w ujęciu socjologicznym, występuje w literaturze z zakresu psychologii. Przemoc jest utożsamiana z przymusem. Jest jego synonimem. Przemoc jest środkiem przymusu. „Jest działaniem godzącym w osobistą wolność jednostki i zmuszaniem jej do zachowań niezgodnych z jej wolą lub uniemożliwieniem podjęcia działań”⁴⁰. Co więcej, „przemoc oznaczać może tyle samo co przymus”. Polemizujący z tym założeniem psychologowie są zdania, że „przemocy przypisuje się drastyczniejszą formę ograniczenia wolności z czynieniem szkody włącznie”⁴¹.

Stawianie znaku równości między tymi pojęciami, zwłaszcza w kontekście działań państwa, jest jednak w moim przekonaniu błędem terminologicznym i definicyjnym.

³⁶ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 217 i 226.

³⁷ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, s. 101.

³⁸ P.L. Berger, *Zaproszenie do socjologii*, s. 71.

³⁹ Patrz także: pojęcie przemocy wprowadzone przez K. Olechnickiego i P. Załęckiego, cytowane w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4 – P, red. T. Pilch, Warszawa 2005, s. 1050 i n.

⁴⁰ T. Jaśkiewicz, *Przemoc*, w: *Słownik psychologii*, red. J. Siuta, Kraków 2005, s. 206.

⁴¹ B. Karolczak-Biernacka, *Przemoc*, w: *Encyklopedia psychologii*, red. W. Szewczuk, Warszawa 1998, s. 472.

Ujęcie pedagogiczne

Socjologia ujmuje przymus przez pryzmat kontroli społeczeństwa, teologia przez pryzmat wolności jednostki i jej wolnej woli. Kolejne ujęcie proponuje pedagogika, która skupia się przy definiowaniu pojęcia przymusu na konsekwencjach psychicznych osoby, będącej pod jego wpływem oraz na wpływie przymusu na wychowanie człowieka. „Przymus to narzucenie jednostce lub zbiorowości sposobu zachowania przez nie wewnętrznie nieaprobowanego”. Może on mieć formę „presji, wywierania nacisku na osobę lub grupę osób” i prowadzić do wymuszenia działania wbrew ich woli⁴². Konsekwencją zastosowania przymusu może być „bunt, złość bądź lęk”. A dłuższe jego stosowanie może prowadzić do zaburzeń psychicznych, w tym do „trwałych nerwic”⁴³. W kontekście wychowania „przymus to taki rodzaj wpływu na jednostkę, który dopuszcza ograniczenie wolności w imię jej dobra, w imię poszanowania praw drugiego człowieka”⁴⁴.

Pedagodzy są zdania, że człowiek już od początku istnienia „staje się narzędziem, instrumentem wpływu i jednocześnie jego obiektem”. Różne „ładunki” przymusu znajdują się nawet w najdelikatniejszych formach oddziaływania, takich jak wychowanie, socjalizacja czy terapia. Są to tzw. zakamuflowane formy zniewolenia⁴⁵.

Dyskurs dotyczący przymusu wywiera wpływ także na podejście do kwestii szkolnictwa w Polsce. Pedagodzy są w wielu przypadkach zdania, że wpływ ten wyraża się w „intelektualnym i emocjonalnym przywłaszczeniu, zagarnięciu i przyporządkowaniu pustym niekiedy ideałom i normom krepującym rozwój i ekspansję dzieci i młodzieży”⁴⁶. Co więcej, nie tylko szkoła, poprzez zniewolenie systemem dydaktycznym czy przymusem do nauki, ale i inne instytucje społeczne i państwowe stosują przymus. „Kościół – monopolizuje zbawienie i straszy sankcjami metafizycznymi. Państwo – grozi poprawczakiem i więzieniem. Podkultury dziecięce i młodzieżowe zmuszają neofitów do zachowań brutalnych – konformizują na swój sposób”⁴⁷. Pedagodzy na każdym etapie dojrzewania człowieka i jego rozwoju moralnego dostrzegają różne aspekty przymuszania (w tym samoprzymuszania) i ograniczania wolnej woli, którym człowiek musi się podporządkować. W literaturze wyróżnia się następujące etapy „dojrzewania” do przymusu wewnętrznego, tzw. swobody pozytywnej⁴⁸:

⁴² Cz. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 2009, s. 147.

⁴³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2004, s. 336.

⁴⁴ J. Bińczycka, *Swoboda i przymus w wychowaniu*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 6, red. E. Różycka, Warszawa 2007, s. 51.

⁴⁵ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2000, s. 335.

⁴⁶ Patrz więcej: teoria przemocy symbolicznej wprowadzona przez Pierre’a Bourdieu.

⁴⁷ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna...*, s. 335.

⁴⁸ J. Bińczycka, *Swoboda i przymus w wychowaniu*, w: *Encyklopedia pedagogiczna...*, s. 51.

- I. Etap anomii – jednostka słucha norm, bo musi.
 - II. Etap heteronomii – jednostka słucha norm, bo je zna.
 - III. Etap autonomii – jednostka podporządkowuje się normom, uznaje je za własne, bo je zna; emocjonalnie je akceptuje i chce zgodnie z nimi postępować.
- Powyższe etapy, wyodrębnione przez Sergiusza Hessena, potwierdzają, że inną wartość przypisuje się w wychowaniu przymusowi narzuconemu z zewnątrz, inną przymusowi zewnętrznemu uświadomionemu, a jeszcze inną przymusowi wewnętrznemu, „gdzie prawodawcą i kontrolerem jest sumienie”⁴⁹.

Podstawowym dylematem pedagogów jest ustosunkowanie się do relacji swoboda czy przymus w wychowaniu. Polemika tocząca się w literaturze przedmiotu w tym zakresie ilustruje złożoność problemu. Istotną rolę odgrywa tu natura człowieka. „Jeśli człowiek z natury jest zły, to trzeba naturę przez przymus, rygor ujarzmić, a jeśli człowiek z natury jest dobry, to można mu zaufać i obdarzyć”⁵⁰. Podobnie jest w społeczeństwie – osoby sprawujące władzę przypisują sobie atrybuty przymuszania jednostki, które mają na celu „ujarzmienie” jej złej natury – niezgodnego z prawem zachowania się.

Bez względu na naturę człowieka w wychowaniu jest miejsce zarówno na przymus, jak i na swobodę (Bogdan Nawroczyński). „Przymus i swoboda nie wyłączają się, lecz wzajemnie się przenikają” (S. Hessen). Jeżeli z procesu wychowania usuniemy swobodę, to zamiast wychowania będzie obowiązywała „mechaniczna tresura”. Bez przymusu wychowanie przeistoczy się w „barbarzyński chaos”. Pedagodzy uznają więc, że przymus ma swoje uzasadnienie pedagogiczne. Ale tylko pod pewnymi warunkami. Ani przymus, ani swoboda nie mogą być stosowane zbyt często, gdyż łatwo mogą przybrać postać przemocy, która hamuje rozwój dziecka. Alternatywne, rzadkie stosowanie przymusu i swobody (ich współwystępowanie) prowadzi natomiast do jego rozwoju⁵¹.

Pedagogika wspomina także o pojęciu tzw. przymusu szkolnego, określanego w przepisach prawa obowiązkiem szkolnym⁵². Zgodnie z art. 15 ust. 1 ustawy z 7 września 1991 r. o systemie oświaty⁵³, nauka jest obowiązkowa do ukończenia 18 roku życia. Ust. 2 tego artykułu wprowadza pojęcie obowiązku szkolnego. Jest nim „prawnie uregulowana powinność dzieci i państwa dotycząca umożliwienia dzieciom w określonym wieku nauki szkolnej lub ukończenia szkoły danego typu”⁵⁴. Jest to forma przymusu społeczno-administracyjnego, która wiąże się z obowiązkiem spoczywającym na rodzicach. Art. 20 ust. 1 ustawy o systemie

⁴⁹ Ibidem, s. 50.

⁵⁰ Ibidem, s. 49.

⁵¹ Ibidem, s. 50–51.

⁵² M. Dąbrowska-Bąk, *Przemoc symboliczna*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, red. E. Różycka, Warszawa 2007, s. 1053.

⁵³ Dz.U. z 1991 r., nr 95, poz. 425 z późn. zm.

⁵⁴ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, s. 336.

oświaty stanowi, że za niespełnienie obowiązku rodzic podlega egzekucji w trybie przepisów o postępowaniu egzekucyjnym w administracji. Obowiązek szkolny ustawodawca kwalifikuje jako obowiązek o charakterze niepieniężnym⁵⁵. Oznacza to, że za niedopełnienie tego obowiązku rodzicom grozi kara grzywny.

Ujęcie prawne

Powyższe uregulowania prawne ilustrują kolejne ujęcie przymusu. Prawo odnosi się do tego pojęcia w sposób pośredni i uzależniony od poszczególnych dyscyplin i gałęzi prawa. Ustawodawca nie wprowadził legalnej, jednolitej dla wszystkich regulacji definicji. Wydaje się to być niemożliwe, gdyż każda z gałęzi prawa dotyczy często odrębnych kwestii, które w żaden sposób nie współgrają ze sobą podmiotowo i przedmiotowo. Ponadto specyfika poszczególnych regulacji, ich przeznaczenie oraz sankcje za ich nieprzestrzeganie uniemożliwiają ujednoczenie tak szerokiego pojęcia, jakim jest przymus i nadanie mu tym samym uniwersalnego charakteru. Różnorodne ujęcia przymusu lub jego elementów w prawie ilustrują poniższe przykłady:

- Przymusowa hipoteka – na podstawie art. 109 ust. 1 ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o księgach wieczystych i hipotece⁵⁶, zgodnie z którym wierzyciel, którego wierzytelność jest stwierdzona tytułem wykonawczym, określonym w przepisach o postępowaniu egzekucyjnym, może na podstawie tego tytułu uzyskać hipotekę na wszystkich nieruchomościach dłużnika. Hipoteka taka dotyczy zazwyczaj zobowiązań publicznoprawnych, obciąża daną nieruchomość, a jej powstanie traktowane jest jako wyjątek⁵⁷.
- Przymus adwokacko-radcowski:
 - w postępowaniu cywilnym – na podstawie art. 87¹ ustawy z 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego⁵⁸. W postępowaniu przed Sądem Najwyższym obowiązuje zastępstwo stron przez adwokatów lub radców prawnych. Oznacza to obowiązek skorzystania przez stronę z zastępstwa przez pełnomocnika procesowego. Obowiązek też może mieć charakter względny lub bezwzględny⁵⁹;

⁵⁵ Art. 2 § 1 pkt 10 ustawy z 17 czerwca 1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (Dz.U. z 1966 r., nr 24, poz. 151 z późn. zm.) wymienia jako jeden z rodzajów obowiązków podlegających egzekucji administracyjnej – obowiązki o charakterze niepieniężnym niepozostające we właściwości organów administracji rządowej i samorządu terytorialnego lub przekazane do egzekucji administracyjnej na podstawie przepisu szczególnego.

⁵⁶ Dz.U. z 1982, nr 19, poz. 147 z późn. zm.

⁵⁷ J. Jezioro, *Przymusowa hipoteka*, w: *Mała encyklopedia prawa*, red. U. Kalina-Prasznic, Warszawa 2005, s. 470.

⁵⁸ Dz.U. z 1964 r., nr 43, poz. 296 z późn. zm.

⁵⁹ E. Marszałkowska-Krześ, *Przymus adwokacko-radcowski*, w: *Mała encyklopedia prawa*, red. U. Kalina-Prasznic, Warszawa 2005, s. 470.

- w postępowaniu karnym – na podstawie art. 446 § 1 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego⁶⁰, który stanowi, że apelacja od wyroku sądu okręgowego, która nie pochodzi od prokuratora, powinna być sporządzona i podpisana przez adwokata lub radcę prawnego (obowiązująco od 1 lipca 2015 r.);
- w postępowaniu sądowo-administracyjnym – na podstawie np. art. 175 § 1–3 ustawy z 30 sierpnia 2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi⁶¹, który stanowi, że co do zasady skarga kasacyjna powinna być sporządzona przez adwokata lub radcę prawnego (z zastrzeżeniem § 2 i 3).
- Przymusowe sprowadzenie lub aresztowanie świadka, np. na podstawie art. 274 ust. 1 Kodeksu postępowania cywilnego. Za nieusprawiedliwione niestawiennictwo sąd ma obowiązek skazać świadka na grzywnę, po czym wezwie go powtórnie, a w razie ponownego niestawiennictwa skáže go na ponowną grzywnę i może zarządzić jego przymusowe sprowadzenie.
- Pozbawienie wolności – jako jedna z kar przewidzianych przez prawo karne za popełnienie czynu niezgodnego z prawem (w art. 32 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Prawo karne⁶²). Przymus w formie pozbawienia wolności polega na przymusowym umieszczeniu w zakładzie karnym lub areszcie śledczym.
- Przymus podatkowy – na podstawie art. 4 ustawy z 29 sierpnia 1997 r. – Ordynacja podatkowa⁶³, który stanowi, że obowiązkiem podatkowym jest wynikająca z ustaw podatkowych nieskonkretyzowana powinność przymusowego świadczenia pieniężnego w związku z zaistnieniem zdarzenia określonego w tych ustawach.
- Przymus szkolny – na podstawie art. 15 ust. 1 ustawy z 7 września 1991 r. o systemie oświaty⁶⁴, zgodnie z którym nauka jest obowiązkowa do ukończenia 18 roku życia, a rodzice (lub prawni opiekunowie) są odpowiedzialni za wykonanie tego obowiązku pod rygorem grzywny.

Powyższe przykłady nie tworzą zamkniętego katalogu. Prawo jest bogate w elementy przymuszania obywateli do określonych zachowań, zwłaszcza że jedną z funkcji prawa jest wymuszenie określonych zachowań i posłuszeństwa obywateli. Jak bowiem pisał Immanuel Kant, „dzięki publicznym prawom przymuszającym można każdemu określić to, co należy do niego, a także zabezpieczyć go przed naruszaniem prawa przez innych”⁶⁵. Przymuszanie przez prawo (państwo) może mieć różne formy, poczynając od sankcji w przepisach prawa (przy-

⁶⁰ Dz.U. z 1997 r., nr 89, poz. 555 z późn. zm.

⁶¹ Dz.U. z 2002 r., nr 153, poz. 1270 z późn. zm.

⁶² Dz.U. z 1997 r., nr 88, poz. 553 z późn. zm.

⁶³ Dz.U. z 1997 r., nr 137, poz. 926 z późn. zm.

⁶⁴ Dz.U. z 1991 r., nr 95, poz. 425 z późn. zm.

⁶⁵ I. Kant, *O porządku...*, s. 18.

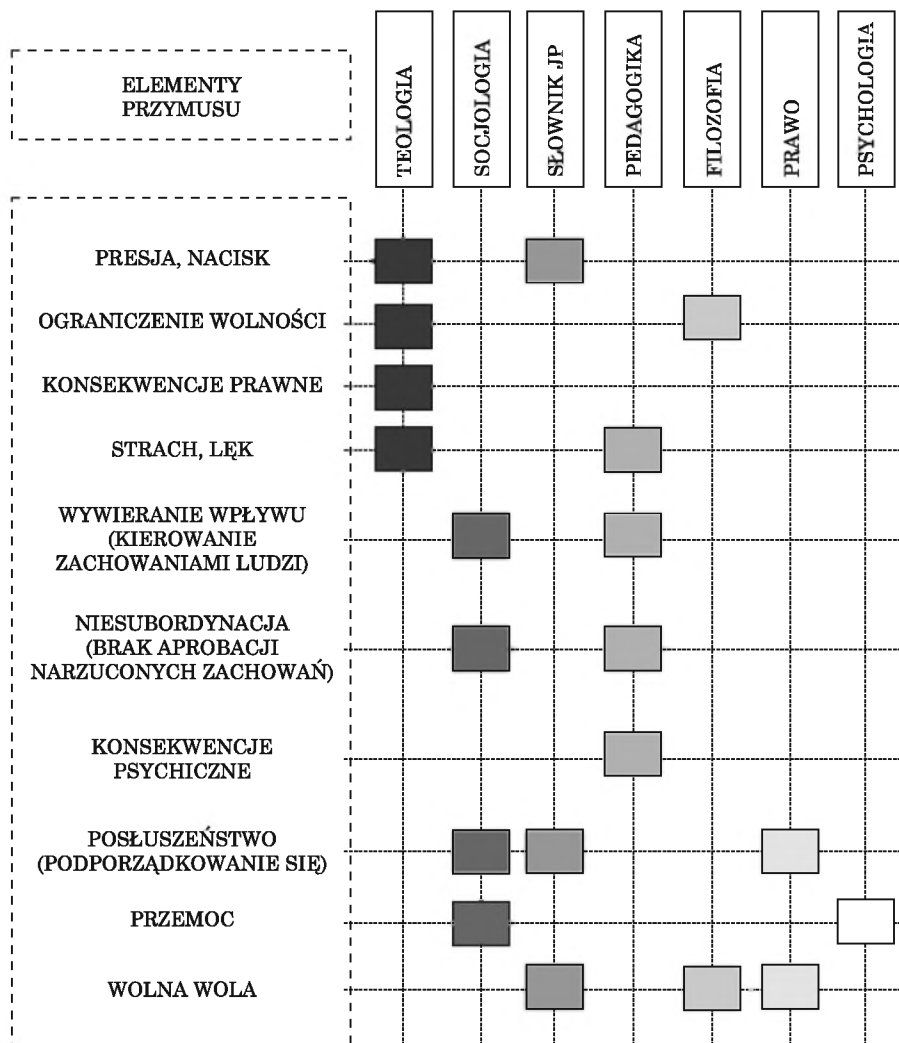
mus psychiczny), przez przymus ekonomiczny (kara grzywny w przypadku obowiązków finansowych, podatkowych czy administracyjnych) a kończąc na bezpośrednim użyciu siły fizycznej (przymus bezpośredni).

Zakończenie

Specyfika poszczególnych dziedzin wiedzy pozwala na wielopłaszczyznowe spojrzenie na pojęcie przymusu i wyodrębnienie jego cech wspólnych podkreślanych przez różne, odmienne dziedziny. Wątpliwości nie ulega fakt, że interdyscyplinarne spojrzenie na określone zjawisko otwiera i rozszerza rozumowanie i niweluje ograniczenia powodowane specyfiką dziedzin wiedzy. Pryzmat każdego podejścia pozwala na wyodrębnienie różnych cech przymusu i spojrzenie na tę formę wpływu pod innym kątem, nakreślonym przez problematykę niezależnych nauk. Wyniki analizy ukazano na diagramie, na którym teologia, socjologia i pedagogika to dziedziny nauki, w ramach których w znacznym stopniu można podjąć analizę pojęcia przymusu poprzez wyodrębnienie specyficznych cech i ukierunkowaniu na „dziedzinowe” punkty widzenia.

W obszarach filozofii, prawa oraz psychologii podejście do pojęcia przymusu ma charakter lakoniczny. Nie umniejsza to jednak rangi tych dziedzin i ich wkładu w omawianie zjawiska przymusu. Sprecyzowane i skonkretyzowane podejście do problemu może mieć także swoje atuty. Pojęcie podlegające analizie jest konkretne, doprecyzowane i bardziej klarowne. Ma to znaczenie zwłaszcza w prawie, gdzie „rozwiązłość” pojęciowa może mieć negatywny wpływ na postrzeganie i tym samym przestrzeganie prawa. Prawo musi być jasne, jednolite i zrozumiałe. Należy jednak zaznaczyć, że przymus, który może być zastosowany przez państwo jest przymusem w ujęciu sensu stricte. Przyjęcie tezy, że państwo stosuje przymus w ujęciu sensu largo mogłoby prowadzić do błędnych wniosków, że praktycznie każdy akt państwa nosi znamiona przymusu względem swoich obywateli. To niedorzeczne i nierealne, jak nierealna jest utopia. A dodatkowo występuje przecież austinowski nawyk posłuchu, który powoduje, że zachowanie obywateli nie wymaga aktu przymuszania.

Diagram: Cechy przymusu wyodrębnione na podstawie opracowań z różnych dziedzin naukowych

Compulsion in an interdisciplinary perspective

Summary. Nowadays, compulsion is a very well-known, common and often used concept. Sometimes, this means that “compulsion” is such a typical and common word that we do not need to make any deep reflection to think and talk about it. But to know the real meaning of this concept we need to look for sources or consequences, so as to see that this is a very complicated concept. Analysis of this word as regards interdisciplinarity consists in checking the meaning of this word

in many disciplines. It is useful to see all of the aspects of the concept for better understanding and better interpreting. And compulsion is, certainly, a part of everyone's life.

Key words: coercion, interdisciplinary of science, emphasis, freedom, defining terms.

Interdisziplinäre Erschließung der Nötigung

Zusammenfassung. Nötigung ist heute kein unbekannter Begriff, der allgemein und oft verwendet wird. Das führt manchmal dazu, dass man ihn für so selbstverständlich hält, dass jede weitere Erklärung bzw. eine tiefere Reflexion als überflüssig bezeichnet wird. Beim näheren Hinsehen jedoch, wenn man seine Quellen und Konsequenzen untersucht, wird man feststellen müssen, dass es sich bei der Nötigung um eine komplizierte Wirklichkeit handelt, deren Elemente von vielen Faktoren und von der Spezifik der gegebenen Sichtweise abhängen. Die interdisziplinäre Analyse besteht darin, die Verstehensweisen des zu untersuchenden Begriffes innerhalb von vielen, oft einander entgegengesetzten Wissenschaftszweigen zu sehen. Dieser breite Ansatz ermöglicht es, die verschiedenen Aspekte eines Phänomens zu berücksichtigen und folglich tiefer zu verstehen und zu interpretieren. Es stellt sich heraus, dass Nötigung im Leben eines jeden Menschen vorkommt.

Schlüsselworte: Nötigung, interdisziplinäre Wissenschaft, Schwerpunkt, der Freiheit, Definition von Begriffen.